

Developing a Personality Transformation Model from the Sermon of the Pious (Muttaqin) in Nahj ul-Balagha: Applying the Method of Psychological Understanding of Religious Texts

(Research Article)

Seyed Hassan Mobarez^{1*}

Submission Date: 26 June 2025

Revision Date: 5 October 2025

Acceptance Date: 11 December 2025

(Page 107-133)

Abstract

This study aimed to develop a model of personality transformation based on the Sermon of the Pious (Khutbat al-Muttaqin) in Nahj ul-Balagha, using a psychological understanding approach to religious texts. The research adopted a qualitative approach and analyzed the sermon in four stages: structural analysis, scientific formulation, articulation of findings, and examination of the possibility of generalization. Content analysis of the sermon led to the identification of six major levels of personality transformation components: meaning centering on the greatness of God, selective perception, value-motivational reconstruction, emotional and metacognitive self-regulation, integrative behavioral balance, and a transcendent relational pattern. These levels were organized within a hierarchical-interactive model in which transformation begins at the deepest level of meaning and gradually extends to behavioral and relational levels. Meaning centering functions as the necessary initial condition and the primary orienting force of transformation. However, once other levels become activated, reciprocal feedback relations emerge among them, forming a dynamic developmental process. From the text of the sermon, six psychological principles were derived: the primacy of meaning centering, perceptual selectivity, the motivational duality of hope and fear, constructive sorrow, integration and dynamic balance, and the priority of internal self-regulation over social behavior. Thus, the Sermon of the Pious presents a

1. Ph.D. Qur'an and Educational Sciences, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran

*: Corresponding Author:

Email: s.hasanmobarez@gmail.com

How to cite this article: Mobarez, S. H. (2025). Developing a Personality Transformation Model from the Sermon of the Pious (Muttaqin) in Nahj ul-Balagha: Applying the Method of Psychological Understanding of Religious Texts. *Quarterly Journal of Nahj ul-Balagha Research*, 13(51), 107-133. <https://doi.org/10.22084/nahj.2026.32108.3258>

systematic and multi-layered framework for personality transformation with potential relevance for dialogue with contemporary psychology.

Keywords: Model, personality development, Sermon of the Pious, Psychological Understanding of Religious Texts, Nahj ul-Balagha.

Extended Abstract

1. Introduction

Personality transformation is a fundamental question in understanding human nature, occupying a central position in philosophy, religion, and psychology. Contemporary personality theories have largely focused on describing stable individual differences within secular frameworks, rarely offering a meaning-centered system addressing ultimate purpose. Islamic teachings present a comprehensive anthropology in which personality transformation is understood as a gradual journey toward divine proximity. Among the Islamic sources, Nahj ul-Balagha stands as one of the most profound texts, and the Sermon of the Pious (Sermon 193) offers a systematic depiction of the devout person's characteristics, describing an integrated personality structure with internal coherence. Extracting a psychological model from such a text requires a rigorous method preserving textual fidelity. Employing the method of "Psychological Understanding of Religious Texts" developed by Pasandideh (2021), this research aims to design a systematic model of personality transformation from the Sermon of the Pious. The main question is how descriptive propositions can be transformed into a hierarchical-interactive model clarifying components of the pious personalities and their interrelationships. Unlike previous studies focusing on external factors or lifespan stages, this study addresses structural relationships among internal components. The significance lies in bridging Islamic teachings and contemporary psychology, practical applicability, and methodological innovation.

2. Theoretical framework

The framework is based on the method of "Psychological Understanding of Religious Texts" and the principle of primacy of internal causality. This method holds that religious teachings contain propositions from which psychological laws can be extracted through systematic analysis. Key presuppositions include: the structural nature of the psyche, compatibility of religious teachings with psychological laws, and the conventional nature of religious language requiring an inverse path from proposition to law.

Lasting personality transformation originates from deep internal levels—meaning systems, beliefs, and motivations—and manifests at behavioral and relational levels, consistent with Self-Determination Theory, ACT, and Logotherapy. Procedural steps include: (1) structural analysis; (2) scientific formulation to extract principles; (3) compilation of the model; and (4) feasibility assessment for generalization. Validity is grounded in the authoritative status of Nahj ul-Balagha, emphasizing textual fidelity.

3. Method

This study employs a qualitative approach following the four-step method. The primary source is the Sermon of the Pious (Sermon 193). In the first step, content structural analysis was performed, breaking the sermon into 87 semantic units to identify themes and relationships. Through reverse inference, each proposition was aligned with one of six psychological levels: meaning-centering, selective perception, value-motivational restructuring, emotional and metacognitive self-regulation, integrated behavioral balance, and transcendent relational pattern. In the second step, components were formulated and causal relationships identified. For example, the relationship between meaning-centering and selective perception was derived from "the Creator became great in their souls, so whatever is other than Him became small." In the third step, the model was compiled, explaining how six levels interact hierarchically with feedback loops. The fourth step assessed generalizability by abstracting from particularities. The research does not employ statistical validation; validity is ensured through systematic textual analysis with each principle traceable to explicit textual evidence.

4. Conclusion

Analysis using the method of Psychological Understanding of Religious Texts yielded a six-level hierarchical-interactive model. The findings reveal an "inside-out" journey beginning with the deepest layer of meaning. The foundational level is Meaning-Centering, where the greatness of God becomes established in the soul, serving as the necessary initial condition for lasting transformation. The second and third levels—Selective Perception and Value-Motivational Restructuring—act as intermediate mechanisms, reinforcing each other bidirectionally. The fourth level, Emotional and Metacognitive Self-Regulation, manifests through constructive grief and nightly practices. The fifth level, Integrated Behavioral Balance, integrates seemingly opposite traits. The sixth level, the Transcendent Relational Pattern, represents the ultimate outcome in

social interactions. Six psychological principles were extracted: primacy of meaning-centering, selective perception as a protective mechanism, the dual motivational system of longing and fear, constructive grief, integration and dynamic balance, and primacy of internal self-regulation over social behavior. These principles demonstrate alignment with Self-Determination Theory and psychological flexibility. The model offers practical applicability for psychotherapy, education, and leadership. This research demonstrates the capacity of the Sermon of the Pious for systematic psychological models, paving the way for empirical validation.

References [in Persian]

- Ahmadpanahi, A. (2019). Child personality transformation. *Journal of Islamic Psychology*, 5(10), 95-113.
- Dalvand, Azar (2018). *Strategies for personality development from the Quran*. Master's Thesis, Al-Zahra University.
- Hakimi, Mohammad Reza (2013). *Beyond poverty*. Tehran: Elmi-Farhangi.
- Jafari, Zahra, Yarmohammadi Wasel, Musayyib (2016). *Approaches to Life Skills in Nahjul-Balagha*. Quarterly Journal of Nahjul-Balagha Research, 4(15), 99-116. <https://doi.org/10.22084/nahj.2016.1643>
- Mohseni, Mohammad Karim (2025). *Personality transformation in Imam Khomeini's thought*. Master's Thesis, Al-Mustafa University.
- Mokhtari, S. & Valiti Kababian, M. (2025). Personality development in Islamic sources. *First National Conference on Psychology of Vitality*, Tehran.
- Pasandideh, Abbas (2021). *The method of psychological understanding of religious texts*. Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Rasouli, Hojjat, Omidipour, Vali (2017). *Study of the Cognitive Style of Hammam's Sermon*. Quarterly Journal of Nahjul-Balagha Research, 5(17), 1-19. <https://doi.org/10.22084/nahj.2017.1831>
- Saberi Rad, Hossein (2023). *Personality transformation with an approach to Islamic sources*. Master's Thesis, Imam Khomeini Institute.
- Shojaei, Mohammad Sadegh (2020). System of psychological transformation. *Journal of Contemporary Psychological Studies*, 1(2), 11-36.
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Kazem (2023). *The logic of understanding Hadith*. Qom: Imam Khomeini Institute.

References [In English]

- Allport, G. W. (1937). *Personality: A psychological interpretation*. Holt.
- Baltes, P. B., & Staudinger, U. M. (2000). Wisdom: A metaheuristic. *American Psychologist*, 55(1), 122-136. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.122>

- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). Four ways five factors are basic. *Personality and Individual Differences*, 13(6), 653–665.
[https://doi.org/10.1016/0191-8869\(92\)90236-I](https://doi.org/10.1016/0191-8869(92)90236-I)
- de Charms, R. (1983). *Personal Causation: The Internal Affective Determinants of Behavior* (1st ed.). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315825632>
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. Norton.
- Frankl, V. E. (1959). *Man's search for meaning*. Beacon Press.
- Gray, J. A. (1987). *The psychology of fear and stress*. Cambridge.
- Hayes, S. C., Strosahl, K. D., & Wilson, K. G. (2012). *Acceptance and commitment therapy*. Guilford.
- McAdams, D. P., & Pals, J. L. (2006). A new Big Five. *American Psychologist*, 61(3), 204-217.
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory*. Guilford.

(مقاله پژوهشی)

استخراج مدل تحول شخصیت از خطبه متقین نهج البلاغه: کاربست روش فهم روان‌شناختی متون دینی

سید حسن مبارز^{*}

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۵/۰۱ بازنگری مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵
پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۹/۲۷
(از ص ۱۱۳ تا ۱۳۳)

چکیده

پژوهش حاضر با هدف استخراج مدل تحول شخصیت بر اساس خطبه متقین نهج البلاغه و با بهره‌گیری از روش فهم روان‌شناختی متون دینی انجام شد. این پژوهش با رویکرد کیفی و در چهار گام ساختارشناسی، صورت‌بندی علمی، تدوین و تشریح یافته‌ها و امکان‌سنجی تعمیم، به تحلیل محتوای خطبه متقین پرداخت. تحلیل خطبه منجر به شناسایی شش سطح اصلی از مؤلفه‌های تحول شخصیت شد: کانون‌یابی معنایی بر محور عظمت الهی، ادراک گزینشی، بازسازی ارزشی-انگیزشی، خودتنظیمی هیجانی و فراشناختی، تعادل رفتاری تلفیقی و الگوی ارتباطی متعالی. این سطوح در قالب مدلی سلسله‌مراتبی-تعاملی سازمان یافتند که در آن تحول از عمیق‌ترین سطح معنا آغاز شده و به سطوح رفتاری و ارتباطی امتداد می‌یابد. کانون‌یابی معنایی به عنوان شرط لازم آغازین و جهت‌دهنده اصلی تحول عمل می‌کند، اما پس از فعال‌شدن سایر سطوح، روابط بازخوردی متقابل میان سطوح برقرار می‌شود. از متن خطبه شش اصل روان‌شناختی شامل تقدم کانون‌یابی معنایی، گزینش‌گری ادراکی، دوگانگی انگیزشی شوق و خوف، حزن سازنده، تلفیق و تعادل پویا و تقدم خودتنظیمی درونی بر رفتار اجتماعی استخراج گردید. خطبه متقین نه تنها توصیفی ادبی از شخصیت متقی، بلکه چارچوبی نظام‌مند و چندسطحی برای تحول شخصیت ارائه می‌دهد. مدل مستخرج با الغای خصوصیات ظاهری و با در نظر گرفتن محدودیت‌های فرهنگی-زبانی، قابلیت نسبی تعمیم به روان‌شناسی معاصر و فرهنگ‌های دیگر را داراست. این مدل با ارائه نگاهی غایت‌محور، یکپارچه و مبتنی بر محوریت معنویت، می‌تواند به عنوان الگویی بومی برای طراحی برنامه‌های تربیتی، مشاوره‌ای و روان‌درمانی در جوامع اسلامی مورد استفاده قرار گیرد.

کلید واژه‌ها: مدل، تحول شخصیت، خطبه متقین، فهم روان‌شناختی متون دینی، نهج البلاغه.

۱. دکترای قرآن و علوم تربیتی، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

تحول شخصیت، به عنوان یکی از پرسش‌های بنیادی درباره ماهیت و غایت انسان، همواره در کانون توجه فلسفه، دین و علوم انسانی قرار داشته است. در روان‌شناسی معاصر نیز نظریه‌پردازان مکاتب مختلف - از روان‌کاوی تا شناخت‌گرایی و انسان‌گرایی - کوشیده‌اند با ارائه مدل‌هایی، ساختار، رشد و دگرگونی شخصیت را تبیین کنند (مک‌آدامز و پالس، ۲۰۰۶). با این حال، بسیاری از این نظریه‌ها بر پایه مبانی معرفتی‌ای شکل گرفته‌اند که اولویت را به سازه‌های قابل مشاهده، اندازه‌گیری کمی یا عوامل زیستی-اجتماعی می‌دهند. این ویژگی‌ها در عین سودمندی برای توصیف تفاوت‌های فردی، ظرفیت لازم برای صورتبندی یک نظام غایت‌محور و معناگرا از تحول شخصیت را ندارند؛ نظامی که در آن سؤالاتی چون «انسان به سوی چه غایتی باید حرکت کند؟» و «معنا چه نقشی در دگرگونی شخصیت دارد؟» به صورت بنیادین طرح و پاسخ داده شود.

در مقابل، ادیان الهی و به‌ویژه اسلام، از دیرباز دارای نظامی جامع در انسان‌شناسی و تربیت بوده‌اند که در متون وحیانی و روایی آن‌ها انعکاس یافته است (اسکلسون، ۲۰۲۰؛ خان، ۲۰۲۳). در این میان، قرآن کریم و سنت معصومان(ع) منظومه‌ای غنی از مفاهیم مرتبط با فطرت، مراتب وجودی انسان، فضایل اخلاقی و مسیر کمال او ارائه می‌کنند. مهارت‌های زندگی در لابه‌لای تعالیم الهی به‌ویژه در قرآن کریم و احادیث معصومین(ع) بیان شده است (جعفری و یارمحمدی واصل، ۱۳۹۵). نهج‌البلاغه، به عنوان یکی از اصیل‌ترین و معتبرترین متون اسلامی، سرشار از معارف توحیدی و انسان‌ساز است (حکیمی، ۱۳۹۲: ۱۲۱-۱۲۲). در این اثر، خطبه متقین (خطبه/۱۹۳) تصویری دقیق، چندبعدی و تدریجی از ویژگی‌های انسان وارسته و متقی عرضه می‌کند (رسولی و امیدی‌پور، ۱۳۹۶)؛ تصویری که می‌تواند مبنایی برای فهم فرآیند تحول شخصیت از منظر اسلامی قرار گیرد. با این حال، استخراج یک مدل روان‌شناختی از چنین متنی مستلزم روشی است که هم وفاداری به متن را حفظ کند و هم امکان تبدیل گزاره‌های دینی به سازه‌های روان‌شناختی را فراهم آورد. از این منظر، تبدیل این گنجینه معرفتی به مدل‌های نظام‌مند روان‌شناختی، نه تنها گامی در جهت بومی‌سازی دانش روان‌شناسی است، بلکه پاسخی به نیاز انسان معاصر برای دستیابی به الگویی معنادار و جامع از رشد و تحول شخصیت به شمار می‌آید.

۱-۱. بیان مسئله

تحول شخصیت یکی از مسائل بنیادی در فهم ماهیت انسان و مسیر کمال اوست. در روان‌شناسی معاصر، بیشتر نظریه‌های شخصیت بر توصیف ساختار و تفاوت‌های پایدار فردی متمرکز بوده‌اند (آلپورت، ۱۹۳۷؛ کتل، ۱۹۴۶؛ کاستا و مک‌کری، ۱۹۹۲) و کمتر به تبیین فرایندهای غایت‌مند و جهت‌دار تحول شخصیت پرداخته‌اند. از سوی دیگر، رویکردهای رشدی (مانند اریکسون، ۱۹۵۰) اگرچه به مراحل تحول توجه دارند، اما غالباً در چارچوب انسان‌شناسی سکولار شکل گرفته‌اند که جایگاهی برای مفاهیمی چون فطرت، قرب الهی و معنا به عنوان نیروی محرکه اصلی تحول قائل نیست.

در تلقی اسلامی، تحول شخصیت صرفاً به تغییرات رفتاری یا سازگاری اجتماعی محدود نمی‌شود، بلکه ناظر به دگرگونی تدریجی و هدفمند در ساحت‌های شناختی، عاطفی، انگیزشی و رفتاری انسان در مسیر کمال و قرب الهی است. با وجود پژوهش‌های ارزشمندی که در حوزه روان‌شناسی اسلامی به تبیین مفرداتی چون تقوا، صبر و توکل پرداخته‌اند، هنوز مدلی نظام‌مند و چندسطحی که چگونگی ارتباط این مؤلفه‌ها را در یک فرایند تحولی روشن کند، ارائه نشده است.

خطبه متقین نهج البلاغه به عنوان متنی که تصویری متراکم و منسجم از شخصیت متقی ارائه می‌دهد، می‌تواند منبع مناسبی برای استخراج چنین مدلی باشد. مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که چگونه می‌توان از توصیف‌های این خطبه، مدلی مفهومی از تحول شخصیت استخراج کرد و مؤلفه‌های اصلی و روابط میان آن‌ها را بازشناخت. بدین منظور، از روش «فهم روان‌شناختی متون دینی» (پسندیده، ۱۴۰۰) استفاده می‌شود.

۱-۲. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده درباره تحول شخصیت از منظر منابع اسلامی، هر یک به ابعاد خاصی پرداخته‌اند که در ادامه مرور می‌شود.

دالوند (۱۳۹۷) راهکارهای رشد شخصیت را از دیدگاه قرآن در ابعاد فردی (خویشترداری، خداپاوری، اندیشه‌ورزی، اخلاق‌مداری) و اجتماعی (تعاون، قانون‌مداری، نظم) تبیین کرده است. این پژوهش بر «چگونگی رسیدن» به رشد شخصیت متمرکز است، در حالی که خطبه متقین «مقصد» یا ساختار شخصیت مطلوب نهایی را توصیف می‌کند؛ بنابراین پژوهش حاضر مکمل آن است. احمد پناهی (۱۳۹۸) عوامل مؤثر بر شکل‌گیری زیرساخت‌های تحول شخصیت فرزندان، به‌ویژه در دوره پیش از تولد را بررسی و هشت عامل کلیدی محیطی و بیرونی (مانند سلامت والدین) را شناسایی کرد. این پژوهش بر عوامل بیرونی تمرکز دارد، در حالی که پژوهش حاضر به جنبه‌های درونی، سلوکی و غایت‌محور تحول شخصیت می‌پردازد. شجاعی (۱۳۹۹) نظام تحول روانی از تولد تا مرگ را در قالب الگوی جامع با پنج دوره (کودکی، نوجوانی، جوانی، بزرگسالی، پیری) ارائه داد. این پژوهش «زمان‌بندی» تحول را نشان می‌دهد، اما منبع اصلی آن «منابع اسلامی» به صورت عام است و به طور خاص به خطبه متقین به عنوان متنی منسجم از «غایت تحول» نپرداخته است. صابری راد (۱۴۰۲) چارچوبی مرحله‌ای و عمری برای تحول شخصیت در ۹ دوره زمانی و ۵ بعد (جسمانی، شناختی، عاطفی، اخلاقی و معنوی) با ۳۶ مؤلفه ارائه داد. مدل این پژوهش بیشتر توصیفی-مرحله‌ای است تا ساختاری-روابطی، در حالی که پژوهش حاضر در پی استخراج مدل ساختاری شخصیت متقی و روابط میان مؤلفه‌ها از خطبه متقین است. محسنی (۱۴۰۴) با مقایسه عوامل تحول شخصیت در اندیشه امام خمینی (ره) و روان‌شناسی معاصر، بر «مجاهدت نفسانی» و تربیت معنوی تأکید کرد، اما مدل ساختاری مشخصی از مؤلفه‌های شخصیت متقی ارائه نمی‌دهد. مختاری و والیتی کبایان (۱۴۰۴) رویکردی دوجبهی (شناخت و انگیزش) با تأکید بر عقلانیت و محبت

پیشنهاد دادند. این چارچوب کلی است و مؤلفه‌های جزئی‌تر را مشخص نمی‌کند؛ خطبه متقین می‌تواند این دو بعد را با مؤلفه‌هایی چون بصیرت، خوف، رجا، حلم و صبر غنی سازد. پژوهش حاضر از سه جهت با پژوهش‌های پیشین تفاوت اساسی دارد: اول، برخلاف پژوهش‌هایی که به راهکارها یا عوامل بیرونی تحول پرداخته‌اند (دالوند، ۱۳۹۷؛ احمدپناهی، ۱۳۹۸)، این پژوهش به ساختار روابط میان مؤلفه‌های درونی شخصیت متقی توجه دارد و در پی تبیین «چیستی» و «چگونگی ارتباط» مؤلفه‌های شخصیت سالم است، نه صرفاً «چگونگی رسیدن» به آن. دوم، برخلاف رویکردهای مرحله‌ای-عمری (شجاعی، ۱۳۹۹؛ صابری‌راد، ۱۴۰۲) که تحول را در طول عمر انسان ترسیم می‌کنند، مدل ارائه‌شده در این پژوهش سلسله‌مراتبی-تعاملی است و منطق تحول از درون به بیرون و روابط بازخوردی میان سطوح را تبیین می‌کند. سوم، تمایز دیگر این پژوهش، در نظام‌مند کردن روابط میان مؤلفه‌ها (پنج رابطه علی-بازخوردی مستخرج از متن) و استخراج شش اصل روان‌شناختی از متن خطبه است که در پژوهش‌های پیشین انجام نشده است.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

این پژوهش از سه جنبه حائز اهمیت است:

- الف) اهمیت علمی: استخراج مدلی نظام‌مند از خطبه متقین که روابط میان مؤلفه‌های تحول شخصیت را تبیین می‌کند، می‌تواند زمینه‌ساز گفت‌وگوی میان آموزه‌های اسلامی و نظریه‌های معاصر شخصیت شود.
- ب) اهمیت کاربردی: مدل حاصل می‌تواند مبنایی برای طراحی محتوای آموزشی، برنامه‌های مشاوره‌ای و پروتکل‌های روان‌درمانی معنوی قرار گیرد.
- ج) اهمیت روش‌شناختی: کاربرست روش «فهم روان‌شناختی متون دینی» بر روی خطبه متقین، نمونه‌ای از استخراج نظام‌مند سازه‌های روان‌شناختی از متون دینی است و می‌تواند الگویی برای پژوهش‌های مشابه بر سایر متون اسلامی فراهم آورد.

۴-۱. مبانی نظری

مبانی نظری این پژوهش بر رویکرد فهم روان‌شناختی متون دینی (پسندیده، ۱۴۰۰) و اصل تقدم علیت درونی (دچارمز، ۱۹۸۳) استوار است. بر اساس این رویکرد، آموزه‌های دینی دربردارنده گزاره‌هایی هستند که می‌توان از طریق تحلیل روان‌شناختی، قوانین مرتبط با ساختار و تحول روان انسان را از آن‌ها استخراج کرد (پسندیده، ۱۴۰۰: ۶۶-۷۱) و همچنین در این چارچوب فرض بر آن است که تحول پایدار شخصیت از سطوح عمیق درونی مانند نظام معنایی، باورها و انگیزش‌های بنیادین آغاز شده و سپس در سطوح شناختی، رفتاری و ارتباطی نمود می‌یابد.

۱-۴-۱. مبنای فهم روان‌شناختی

رویکرد فهم روان‌شناختی متون دینی بر چند پیش‌فرض بنیادین استوار است. نخست، اصل ساختارمندی روان انسان بر این باور است که کارکردهای روانی تابع قوانین منظم و ثابتی هستند که بر زیست انسانی حاکم‌اند؛ این قوانین توسط مبدأ هستی طراحی شده و مسیر شکوفایی یا سقوط انسان بر اساس آن‌ها

شکل می‌گیرد. دوم، اصل انطباق آموزه‌های دینی با قوانین روان‌شناختی تأکید می‌کند که متون دینی برآمده از واقعیت‌های عینی درباره انسان هستند. سوم، اصل عرفی بودن زبان دین یادآور می‌شود که آیات و روایات، قوانین علمی را به صورت مستقیم بازتاب نمی‌دهند، بلکه در قالب الفاظ و گزاره‌های توصیفی یا توصیه‌ای عرضه شده‌اند. از این رو، فرایند صدور متن از «قانون روان‌شناختی» به «گزاره زبانی» حرکت می‌کند؛ اما پژوهشگر برای کشف آن قانون، باید مسیری معکوس را طی کند: از گزاره به قانون. این «پژوهش معکوس» آشکار می‌سازد که متون دینی دو لایه دارند: لایه نخست، حقیقتی روان‌شناختی و لایه دوم، صورت زبانی آن (پسندیده، ۱۴۰۰: ۶۶-۷۱).

۲-۴-۱. مراحل اجرایی روش فهم روان‌شناختی متون دینی

روش فهم روان‌شناختی متون دینی در چهار گام اصلی سازماندهی می‌شود:

گام اول: تجزیه و تحلیل متن: این گام شامل دو راهکار است: الف) ساختارشناسی محتوایی: متن به واحدهای معنایی تجزیه می‌شود که هر یک «واحد تحلیل» نام دارد. در این مرحله، اجزای اصلی (موضوعات، مبانی، پیامدها، موقعیت‌ها)، نقش هر بخش و روابط میان آن‌ها شناسایی می‌شود. ب) تحلیل داده‌ها: در متون مسئله‌محور، ابتدا «وضعیت مطلوب» به مثابه متغیر وابسته و عامل یا روش ایجاد آن به عنوان متغیر مستقل تعیین می‌شود. سپس با معکوس‌سازی وضعیت مطلوب، مسئله یا نیاز روان‌شناختی و با معکوس‌سازی عامل، علت آن مسئله کشف می‌شود.

گام دوم: صورت‌بندی علمی: اطلاعات حاصل از گام نخست در قالب زبانی منطقی و سازمان‌یافته بازآرایی می‌شود تا قوانین روان‌شناختی پنهان در پشت گزاره‌های دینی (لایه نخست) استخراج گردد. گام سوم: تدوین و تشریح یافته‌ها: در این مرحله، با استفاده از تحلیل ویژگی‌های مؤلفه‌های شناسایی‌شده، چگونگی تأثیر و روابط میان آن‌ها تبیین می‌گردد. اساس تبیین بر این اصل است که هر مؤلفه به سبب ویژگی‌های خاص خود، پیامدهای مشخصی ایجاد می‌کند.

گام چهارم: امکان‌سنجی تعمیم: تعمیم یافته‌ها به موقعیت‌های فراتر از بافت اصلی متن، نیازمند «الغای خصوصیت» است؛ بدین معنا که اختصاصات ظاهری و عارضی (مانند قالب خطابی یا ارجاعات فرهنگی خاص) در صورتی که از ذات، جدا باشند، قابل حذف‌اند. شواهد درون‌دینی (آیات و روایات دیگر) یا یافته‌های تجربی معتبر می‌توانند امکان یا عدم امکان تعمیم را تأیید کنند (پسندیده، ۱۴۰۰: ۷۵-۹۸).

در این روش، برخلاف رویکردهای رایج که اعتبار یافته‌ها را از طریق تأیید خبرگان یا روش‌های کمی تأمین می‌کنند، اعتبارسنجی به معنای متداول آن صورت نمی‌پذیرد و اعتبارسنجی در این روش نسبت به اصل متن صورت می‌گیرد. از آنجا که منبع اصلی این پژوهش، نهج البلاغه است که در میان کتب حدیثی شیعه در درجه اعتبار «الف» و رتبه «۵» قرار دارد و کتاب‌های درجه «الف» از مقبول‌ترین و معتبرترین منابع به شمار می‌روند (طباطبایی، ۱۴۰۲: ۲۷۷).

۳-۴-۱. تقدم علیت درونی

اصل تقدم علیت درونی بر این نکته تأکید دارد که جهت‌گیری اصلی و نیروی محرکه اولیه تحول شخصیت، ریشه در سطوح درونی فرد یعنی باورها، ارزش‌ها، نظام معنایی و انگیزش‌های بنیادین دارد، نه در تغییرات صرفاً محیطی یا رفتاری. به عبارت دیگر، باورها و ارزش‌های درونی هستند که مسیر رشد را تعیین می‌کنند و رفتارها در خدمت تحقق آن‌ها شکل می‌گیرند (دچارمز، ۱۹۸۳).

بر این اساس، تحول پایدار شخصیت از دگرگونی در لایه‌های درونی (معنا، باور، ارزش) آغاز می‌شود و این دگرگونی‌ها جهت‌گیری کلی تحول را تعیین می‌کنند. با این حال، رفتارها و تجارب بیرونی که خود از همین جهت‌گیری درونی نشئت گرفته‌اند، از طریق بازخوردهای متقابل در تداوم، تعمیق یا تضعیف تحول درونی نقش دارند. به عبارت دیگر، علیت درونی شرط لازم و آغازین تحول است و بازخوردهای رفتاری و محیطی به عنوان عوامل تعدیل‌گر ثانوی در کنار آن عمل می‌کنند.

این برداشت از اصل تقدم علیت درونی با نظریه‌های برجسته روان‌شناسی معاصر از جمله خودتعیین‌گری (رایان و دسی، ۲۰۱۷)، درمان مبتنی بر پذیرش و تعهد (هیز و همکاران، ۲۰۰۶) و معنادرمانی (فرانکل، ۱۹۵۹) همسوست.

۲. بحث

به منظور تبیین دقیق مدل و پیشگیری از هم‌پوشانی‌های مفهومی، پیش‌فرض این پژوهش بر تفکیک دوگانه «سطح» و «مؤلفه» استوار است. «سطح» ناظر به سلسله‌مراتب طولی و عمق تحول است که مسیر گذار شخصیت از لایه‌های بنیادین به ساحت‌های بیرونی را ترسیم می‌کند. «مؤلفه» نیز به اجزای محتوایی و سازه‌های روان‌شناختی (شناختی، انگیزشی و رفتاری) تشکیل‌دهنده هر سطح اشاره دارد. آنچه در ادامه می‌آید، مدل‌سازی شش‌سطحی تحول شخصیت است که در آن ضمن تأکید بر تقدم هستی‌شناختی سطوح درونی، بازخوردهای متقابل میان سطوح نیز لحاظ شده است.

۱-۲. مرحله اول: ساختارشناسی

براساس روش فهم روان‌شناختی متون دینی (پسندیده، ۱۴۰۰)، تحلیل خطبه هم‌ام با ساختارشناسی آغاز می‌شود. در این مرحله، متن به عنوان یک کل منسجم در نظر گرفته می‌شود تا اجزای تشکیل‌دهنده، وظیفه هر بخش و ارتباط نظام‌مند بین آن‌ها شناسایی گردد. ساختار خطبه متقین را می‌توان در چهار بخش اصلی سازماندهی کرد: بخش نخست، مقدمه هستی‌شناختی است که در آن خداوند به عنوان موجودی غنی از طاعت و معصیت انسان معرفی می‌شود و چارچوب خدامحور برای تمام توصیف‌های بعدی ترسیم می‌گردد. بخش دوم، به توصیف ویژگی‌های درونی و نگرشی متقین اختصاص دارد؛ از جمله: عظمت خدا در جان‌هایشان، شوق به ثواب و خوف از عقاب، دل‌های اندوهگین، و پوشاندن چشم از حرام. بخش سوم، سلوک عملی متقین را در دو عرصه شب و روز توصیف می‌کند: شب‌ها با تلاوت قرآن و شب‌زنده‌داری به خودسازی می‌پردازند و روزها با حلم و علم و نیکوکاری در اجتماع حاضر می‌شوند. بخش

چهارم، مفصل‌ترین بخش خطبه است و نشانه‌های عینی و رفتاری متقین را در قالب تلفیق‌هایی از فضایل برمی‌شمارد؛ تلفیق‌هایی مانند «قُوَّةٌ فِي دِينٍ وَ خَزْمًا فِي لِينٍ»، «عِلْمًا فِي حِلْمٍ»، «صَبْرًا فِي شِدَّةٍ» و «شُكْرًا فِي رَحَاءٍ» (خطبه/۱۹۳). آنچه خطبه متقین را از بسیاری از توصیف‌های اخلاقی متمایز می‌کند، توجه به «تلفیق فضایل» و «تعادل پویا» در شخصیت است. متقی در این خطبه، شخصیتی تک‌بعدی یا افراطی نیست، بلکه انسانی است که می‌تواند در عین نیرومندی در دین، نرم‌خو باشد؛ در عین علم، بردبار باشد؛ در عین غنا، میانه‌رو باشد.

۲-۲. مرحله دوم: صورت‌بندی علمی یافته‌های متن

در این مرحله، بر اساس اطلاعات حاصل از ساختارشناسی خطبه متقین و تطبیق گزاره‌ها با سطوح مدل (جدول ۱)، یافته‌های علمی متن به شکلی منطقی و سازمان‌یافته صورت‌بندی می‌شود تا «لایه نخست» یعنی قوانین و اصول روان‌شناختی نهفته در پس توصیف‌های ظاهری متن، استخراج گردد.

۲-۲-۱. استخراج مولفه‌های اصلی مدل

بر اساس ساختارشناسی متن و تخصیص هر گزاره به یکی از سطوح شش‌گانه، مولفه‌های اصلی مدل عبارتند از: کانون‌یابی معنایی، ادراک‌گزینشی، بازسازی ارزشی-انگیزشی، خودتنظیمی هیجانی و فراشناختی، تعادل رفتاری تلفیقی و الگوی ارتباطی متعالی.

۲-۲-۲. شناسایی روابط ساختاری میان مولفه‌ها

شش مؤلفه استخراج‌شده از خطبه متقین، در چارچوب مدل تحول شخصیت، بر مبنای اصل تقدم علیت درونی و در قالب یک ساختار سلسله‌مراتبی سازمان‌دهی شده‌اند.

رابطه ۱: تأثیر متقابل کانون‌یابی معنایی و ادراک‌گزینشی

تبیین: هنگامی که عظمت خدا در نفس انسان تثبیت می‌شود (سطح ۱)، معیارهای ارزش‌گذاری دگرگون می‌گردد. در نتیجه، فرد به طور خودانگیخته چشم از آنچه خدا حرام کرده می‌پوشد و گوش را بر علم نافع وقف می‌کند (سطح ۲). بزرگ شدن خالق، غیر او را در چشم کوچک می‌کند و این کوچکی، انگیزه‌گزینش‌گری آگاهانه را ایجاد می‌نماید. در مقابل، هر عمل موفقیت‌آمیز ادراک‌گزینشی (مانند پوشاندن چشم از حرام) خود بازخورد مثبتی به «عظمت خالق در نفس» داده و آن را تثبیت می‌کند.

رابطه ۲: تأثیر متقابل کانون‌یابی معنایی و بازسازی ارزشی-انگیزشی

تبیین: عظمت یافتن خدا در نفس (سطح ۱) به طور مستقیم نظام ارزشی فرد را بازسازی می‌کند. ثواب و عقاب الهی به جای لذت و درد دنیوی، قطب‌های اصلی نظام انگیزشی می‌شوند. فرد چنان شوق به بهشت و خوف از دوزخ پیدا می‌کند که «لَوْلَا الْأَجَلُ ... لَمْ تَسْتَقَرَّ أَرْوَاحُهُمْ فِي أَجْسَادِهِمْ طَرْفَةَ عَيْنٍ» (سطح ۳). در مقابل، شدت شوق و خوف (سطح ۳) خود به بازتولید و تعمیق «عظمت خالق در نفس» می‌انجامد.

رابطه ۳: نقش ادراک گزینشی و بازسازی ارزشی-انگیزشی در خودتنظیمی (با بازخورد)

تبیین: مدیریت ورودی‌های حسی (سطح ۲) همراه با نظام انگیزشی مبتنی بر شوق و خوف (سطح ۳)، بستر شکل‌گیری خودتنظیمی هیجانی را فراهم می‌کند. فرد از طریق سلوک عبادی شبانه هیجانات خود را تنظیم می‌کند. علاوه بر این، موفقیت در خودتنظیمی هیجانی (سطح ۴) بازخورد مثبتی به سطوح ۲ و ۳ داده و توانایی ادراک گزینشی و شدت انگیزش را تقویت می‌کند.

رابطه ۴: تأثیر متقابل خودتنظیمی هیجانی و تعادل رفتاری تلفیقی

تبیین: توانایی تنظیم هیجانات (سطح ۴) شرط لازم برای ظهور رفتارهای متعادل و تلفیقی است (سطح ۵). فردی که شهوت و خشم خود را مهار کرده است، می‌تواند در عین قوت در دین، نرم‌خو باشد. از سوی دیگر، هر رفتار متعادل و موفقیت‌آمیز در عرصه عمل، توانایی خودتنظیمی هیجانی را تقویت کرده و به آن عمق می‌بخشد.

رابطه ۵: تأثیر متقابل تعادل رفتاری تلفیقی و الگوی ارتباطی متعالی

تبیین: یکپارچگی شخصیت در سطح فردی (سطح ۵) پیش‌نیاز روابط اجتماعی سالم و متعالی است (سطح ۶). فردی که به تعادل درونی رسیده است می‌تواند از ستم‌کننده درگذرد. در مقابل، تجربه موفق ارتباط متعالی (مانند گذشت از ستم‌کننده) بازخورد مثبتی به تعادل رفتاری فرد داده و آن را تثبیت می‌کند.

۲-۲-۳. استخراج اصول و قوانین روان‌شناختی (لایه نخست)

بر اساس روابط شناسایی شده، اصول و قوانین روان‌شناختی زیر از متن خطبه قابل استنباط است:

اصل اول: اصل تقدم کانون‌یابی معنایی بر سایر سطوح تحول

فرمول‌بندی: هرگونه تحول پایدار در شخصیت، مستلزم استقرار یک کانون معنایی متعالی (عظمت خدا) در عمیق‌ترین لایه‌های روان است. بدون این بازسازی بنیادین در نظام معناسازی، سایر سطوح تحول یا شکل نمی‌گیرند یا ناپایدار خواهند بود.

شواهد متنی: جمله «عَظَّمَ الْخَالِقُ فِي أَنْفُسِهِمْ فَصَغُرَ مَا دُونَهُ» (خطبه/۱۹۳) در ابتدای توصیف ویژگی‌های اصلی متقین قرار دارد و تمام ویژگی‌های بعدی در سایه این اصل تبیین می‌شوند.

اصل دوم: اصل گزینش‌گری ادراکی به عنوان مکانیسم حفاظت و تغذیه روان

فرمول‌بندی: سلامت روان و تحول شخصیت نیازمند دو فرایند هم‌زمان است: (۱) بازداری آگاهانه از ورودی‌های آلوده‌کننده (غض بصر) و (۲) گشودگی انتخابی نسبت به ورودی‌های سازنده (وقف اذان بر علم نافع). این اصل بیانگر آن است که صرفاً حذف محرک‌های منفی کافی نیست، بلکه جایگزینی فعال با محرک‌های مثبت ضروری است.

شواهد متنی: ذکر «عَصُوا أَبْصَارَهُمْ» و «وَوَقَّفُوا أَسْمَاعَهُمْ» (خطبه/۱۹۳) در کنار هم و به صورت متقارن.

اصل سوم: اصل دوگانگی انگیزشی شوق و خوف

فرمول‌بندی: کارآمدترین نظام انگیزشی برای تحول شخصیت، ترکیب هم‌زمان «شوق به پاداش» (رجا) و «خوف از پیامد منفی» (خوف) است. این دوگانگی به جای ایجاد فلج‌کنندگی، انرژی بخش و جهت‌دهنده است، به گونه‌ای که جان از شدت شوق و خوف در بدن قرار نمی‌گیرد. شواهد متنی: «شَوْقًا إِلَى الثَّوَابِ، وَ خَوْفًا مِنَ الْعِقَابِ» و تأکید مکرر بر حضور هم‌زمان این دو در مواجهه با آیات تشویق و تخویف.

اصل چهارم: اصل حزن سازنده

فرمول‌بندی: اندوه (حزن) در صورت برخاستن از بصیرت و جهت‌یابی به سوی خودسازی، نه تنها آسیب‌زا نیست، بلکه به مثابه سازوکاری برای خودتنظیمی هیجانی و انگیزش اصلاح عمل می‌کند. در خطبه متقین، این حزن در کنار طمع و شوق ناشی از آیات تشویقی قرار دارد که نشان‌دهنده تعادل هیجانی میان خوف و رجا است. شواهد متنی: «فَلَوْبُهُمْ مَحْزُونَةٌ» همراه با «يُحْزَنُونَ بِهِ أَنْفُسُهُمْ وَ يَسْتَبِيرُونَ بِهِ دَوَاءَ دَائِهِمْ» و «إِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَشْوِيقٌ رَكَنُوا إِلَيْهَا طَمَعًا وَ تَطَلَّعَتْ نَفُوسُهُمْ إِلَيْهَا شَوْقًا» (خطبه/ ۱۹۳).

اصل پنجم: اصل تلفیق و تعادل پویا

فرمول‌بندی: شخصیت متکامل، شخصیتی است که می‌تواند صفات به ظاهر متضاد را در خود جمع کند و در موقعیت‌های مختلف، ترکیب متناسبی از آن‌ها را به کار گیرد. کمال شخصیت در افراط در یک فضیلت و تقریب در فضیلت دیگر نیست، بلکه در «خُزْمًا فِي لَيْنٍ» (دوراندیشی در نرمی) و «عِلْمًا فِي جِلْمٍ» (دانایی در بردباری) است. شواهد متنی: پانزده تلفیق متوالی در بخش پایانی خطبه (ردیف‌های ۴۱ تا ۵۲).

اصل ششم: اصل تقدم خودتنظیمی درونی بر رفتار اجتماعی

فرمول‌بندی: الگوهای ارتباطی متعالی در روابط اجتماعی (عفو، بخشش، پیوندجویی) ریشه در خودتنظیمی درونی و تعادل شخصیتی فرد دارد. کسی که نتواند شهوت و خشم خود را کنترل کند «مَيْتَةً شَهْوَتُهُ، مَكْطُومًا غَضَبُهُ» (خطبه/ ۱۹۳)، قادر به عفو و گذشت نخواهد بود. شواهد متنی: ترتیب ارائه: ابتدا ویژگی‌های درونی و عبادی (شب)، سپس تعادل رفتاری (تلفیقات)، و در نهایت ویژگی‌های اجتماعی (روز).

۲-۲-۴. صورت‌بندی مدل تحول شخصیت

مدل استخراج‌شده از خطبه متقین، فرایند تحول شخصیت را در قالب یک ساختار سلسله‌مراتبی-تعاملی تصویر می‌کند که حرکت آن از ژرف‌ترین لایه‌های وجود انسان آغاز شده و تا سطح تعاملات بیرونی امتداد می‌یابد. در این چارچوب، تحول نه یک مسیر خطی ساده، بلکه جریانی پویا با بازخوردهای متقابل میان سطوح است.

۱. سطح بنیادین: کانون‌یابی معنایی

هسته اصلی مدل، جهت‌گیری معنایی و خدا-محورانه‌ای است که ساختار روان فرد را بازتنظیم می‌کند. این سطح شرط لازم آغازین تحول است؛ بدون استقرار آن، انسجام روانی و پایداری تغییر فراهم نمی‌شود.

۲ و ۳. سطوح پردازشی: ادراک‌گزینشی و بازسازی ارزشی-انگیزشی

دو فرایند همکار: تصفیه ادراک (پرهیز از ورودی‌های ناسازگار و استقبال از ورودی‌های مفید) و نظام ارزشی تازه. این دو مؤلفه رابطه دوسویه و تقویت‌کننده دارند: ارزش‌ها مسیر ادراک را تعیین می‌کنند و ادراک‌های گزینشی ارزش‌ها را تثبیت می‌کنند.

۴. سطح تنظیمی: خودتنظیمی هیجانی و فراشناختی

برآیند تعامل سطوح پیشین، ظهور توانایی تنظیم‌گری درونی است. فرد از طریق سلوک عبادی و نظارت فراشناختی، هیجانات را مدیریت کرده و رفتار را در چارچوب ارزش‌ها سامان می‌دهد. این سطح، ضمن تأثیرپذیری از سطوح بالادست، بر آنها بازخورد می‌فرستد.

۵. سطح عملکردی: تعادل رفتاری تلفیقی

پیامد تنظیم درونی به شکل رفتارهای متعادل و چندبعدی آشکار می‌شود. شخصیت توان جمع صفات به ظاهر ناسازگار را پیدا می‌کند. این سطح نمود عینی ثبات درونی و پل ارتباطی میان خودتنظیمی و روابط اجتماعی است.

۶. سطح برون‌دادی: الگوی ارتباطی متعالی

آخرین تجلی شخصیت متحول‌شده در عرصه اجتماعی. آنچه در اعماق روان آغاز شده، در تعامل با دیگران به شکل اخلاق‌مدار بروز می‌کند. این سطح ضمن اینکه برون‌داد نهایی تحول است، از طریق بازخوردهای مثبت اجتماعی، تمام سطوح بالادست را تقویت می‌کند.

جمع‌بندی مدل: مدل شش‌سطحی نشان می‌دهد که تحول شخصیت از عمیق‌ترین لایه‌های معنا آغاز می‌شود (تقدم هستی‌شناختی)، اما در ادامه، روابط بازخوردی متقابل میان سطوح برقرار می‌شود. به این ترتیب، مدل پیشنهادی از نوع سلسله‌مراتبی-تعاملی است، نه خطی-علی صرف.

۲-۳. مرحله سوم: تدوین نتایج و تشریح یافته‌ها

اساس تحلیل ویژگی‌های مؤلفه‌های شش‌گانه، مراد خطبه متقین از تحول شخصیت در قالب یک نظام سلسله‌مراتبی قابل تشریح است که در آن تحول از عمیق‌ترین لایه‌های معنا آغاز شده و به سطوح رفتاری و ارتباطی امتداد می‌یابد.

مؤلفه اول، کانون‌یابی معنایی، بنیادین‌ترین سطح است که در آن عظمت الهی به عنوان محور ادراک و ارزش‌گذاری در عمیق‌ترین لایه‌های روان تثبیت می‌شود «عَظُمَ الْخَالِقُ فِي أَنْفُسِهِمْ» (خطبه/۱۹۳) و در نتیجه «غیر خدا» در چشم انسان کوچک می‌گردد. این مؤلفه با چهار ویژگی تعالی‌محوری، بازسازی مقیاس ارزش‌گذاری، خودانگیختگی و جهت‌دهی کلان، سایر سطوح را تغذیه می‌کند. گام اول تحول نیز بر همین اساس تبیین می‌شود: تثبیت عظمت الهی در نفس، مقیاس ارزش‌گذاری را دگرگون می‌سازد؛

آنچه پیشتر بزرگ بود (دنیا، منیت، لذات آنی) کوچک می‌گردد. مکانیسم اثرگذاری این گام از سه ویژگی ناشی می‌شود: تعالی‌محوری (تغییر معیارها از زمینی به آسمانی)، بازسازی مقیاس ارزش‌گذاری (کوچک شدن محرک‌های گناه و آسان شدن چشم‌پوشی از آن)، و جهت‌دهی کلان (تشخیص ورودی‌های مفید از مضر).

مؤلفه دوم، ادراک گزینشی، مدیریت آگاهانه ورودی‌های حسی و شناختی است که شامل دو فرایند همزمان بازسازی از ورودی‌های آلوده‌کننده «غَضُّوا أَبْصَارَهُمْ» و گشودگی انتخابی نسبت به ورودی‌های سازنده «وَوَقَّفُوا أَسْمَاعَهُمْ» می‌شود.

مؤلفه سوم، بازسازی ارزشی-انگیزشی، به جایگزینی انگیزه‌های مادی با «شوق به ثواب» و «خوف از عقاب» اشاره دارد که دارای دوگانگی متوازن، شدت فوق‌العاده، غایت‌محوری و ماهیت جایگزین‌کننده به جای حذف‌کننده است. این دو مؤلفه (ادراک و انگیزش) به عنوان متغیرهای واسطه، «فعال‌سازی و تداوم» تحول را فراهم کرده و با یکدیگر ارتباط دوسویه و تقویت‌کننده دارند. گام دوم تحول نیز بر همین اساس تبیین می‌شود: پس از بازسازی نظام معنا، فرد درگاه‌های ادراکی خود را مدیریت می‌کند و همزمان نظام انگیزشی بازسازی می‌شود. مکانیسم اثرگذاری بدین صورت است که بزرگ شدن خدا در نفس، رضایت او را بزرگ‌ترین ارزش می‌کند؛ در نتیجه آنچه به رضایت او انجامد (ثواب) شدیداً مطلوب و آنچه به خشم او انجامد (عقاب) شدیداً نامطلوب می‌گردد.

مؤلفه چهارم، خودتنظیمی هیجانی و فراشناختی، توانایی مدیریت هیجانات (حزن سازنده، خوف و رجا، حذر از غفلت و فرح نسبت به رحمت) همراه با نظارت فراشناختی بر خود (خودارزیابی انتقادی از اعمال) است. ویژگی‌های کلیدی آن عبارتند از: حزن توأم با درمان دردها در سایه قرآن «يُخَوِّنُونَ بِهِ أَنْفُسَهُمْ وَ يَسْتَبِيرُونَ بِهِ دَوَاءَ ذَانِهِمْ» (خطبه/۱۹۳)، خودارزیابی که از غرور بازمی‌دارد، تعادل هیجانی پویا، میان حذر از غفلت در شب و فرح نسبت به فصل و رحمت روز، مهار شهوت و خشم، و حضور ذهنی قوی در تصویر بهشت و دوزخ. گام سوم تحول نیز بر همین اساس تبیین می‌شود: با مدیریت ورودی‌ها و جهت‌گیری انگیزشی مناسب، فرد هیجانات خود را تنظیم می‌کند. سلوک عبادی شبانه (تلاوت قرآن با ترتیل) سه کارکرد همزمان دارد: بازسازی از ورودی‌های آلوده‌کننده، تغذیه از ورودی‌های سازنده، و تقویت انگیزه‌های اخروی. خودارزیابی و نظارت فراشناختی از غرور و رکود جلوگیری می‌کند. در این مرحله فرد به تعادل هیجانی پویا (حزن/فرح، حذر/رجا) دست می‌یابد.

مؤلفه پنجم، تعادل رفتاری تلفیقی، توانایی جمع صفات به ظاهر متضاد در یک ساختار رفتاری واحد است. این مؤلفه در خطبه با پانزده تلفیق متوالی تجلی یافته است «قُوَّةٌ فِي دِينٍ وَ حَزْمٌ فِي لَيْنٍ»، «عِلْمٌ فِي حِلْمٍ»، «صَبْرٌ فِي شِدَّةٍ»، «شُكْرٌ فِي رَحَاءٍ» و همچنین شامل میانه‌روی اقتصادی «مَلَبَسُهُمُ الْإِقْتِصَادُ»، یکپارچگی گفتار و کردار، کوتاهی آرزو، کم‌خطایی و ثبات رفتاری در بلا و رخا می‌شود. این مؤلفه به عنوان متغیر اجرایی، خودتنظیمی درونی را به کنش‌های عینی تبدیل می‌کند و نمود بیرونی یکپارچگی شخصیت است. گام چهارم تحول نیز بر همین اساس تبیین می‌شود: خودتنظیمی هیجانی پایدار،

زمینه‌ساز رفتارهای متعادل می‌گردد. مکانیسم اثرگذاری بدین صورت است که مهار شهوت و خشم، شرط لازم خودکنترلی رفتاری است؛ حزن سازنده، فرد را از سطحی‌نگری باز می‌دارد و به کنش‌های حساب‌شده سوق می‌دهد؛ حضور ذهنی قوی (تصویر بهشت و دوزخ) به انتخاب رفتار مناسب در لحظه کمک می‌کند. بدین ترتیب فرد صفات متضاد را در کنش خود جمع می‌کند و شخصیت یکپارچه می‌شود.

مؤلفه ششم، الگوی ارتباطی متعالی، برون‌داد نهایی تحول در عرصه اجتماعی است که شامل گذشت فعال از ستم‌کننده «يَعْفُو عَمَّنْ ظَلَمَهُ»، بخشش به محروم‌کننده «يُعْطِي مَنْ حَزَمَهُ»، پیوندجویی با قطع‌کننده رابطه «يَصِلُ مَنْ قَطَعَهُ»، امنیت‌بخشی (از شر او در امان، خیر از او امید می‌رود)، پنهان کردن بدی و آشکار کردن خوبی «غَائِبًا مُنْكَرُهُ، حَاضِرًا مَعْرُوفُهُ»، عدالت در دوستی و دشمنی، و خلوص در روابط (دوری نه از روی کبر، نزدیکی نه از روی مکر) می‌شود. گام پنجم تحول نیز بر همین اساس تبیین می‌شود: یکپارچگی شخصیت در سطح فردی، تعارضات درونی را کاهش و انرژی روانی را برای تعاملات اجتماعی آزاد می‌کند. تعادل درونی به فرد اجازه می‌دهد بدون واکنش‌های دفاعی و خشمگینانه ارتباط برقرار کند. کسی که شهوت و خشم خود را مهار کرده است، می‌تواند از ستم‌کننده درگذرد، با قاطع رابطه پیوند جوید و عدالت را در دوستی و دشمنی به کار گیرد. الگوی ارتباطی متعالی، نشانه عینی تحقق شخصیت متقی در عرصه اجتماعی است.

در مجموع، این مدل شش‌سطحی نشان می‌دهد که تحول شخصیت از عمیق‌ترین لایه‌های معنا آغاز می‌شود و در گام‌های بعدی به ترتیب از نظام ادراک و انگیزش، خودتنظیمی هیجانی، تعادل رفتاری عبور کرده و در نهایت در الگوی ارتباطی متعالی تجلی می‌یابد.

تدوین مدل نهایی تحول شخصیت

مدل تحول شخصیت مستخرج از خطبه متقین، یک چارچوب شش‌سطحی را ارائه می‌دهد که منطق تحول «از درون به بیرون» را دنبال می‌کند (شکل ۱). این مدل با «کانون‌یابی معنایی» به عنوان نقطه آغازین و متغیر اصلی، آغاز می‌شود. سطوح بعدی شامل «پردازشی» و «تنظیمی» به عنوان میانجی‌های کلیدی عمل می‌کنند. این فرآیندها منجر به «تعادل رفتاری تلفیقی» شده و در نهایت به «الگوی ارتباطی متعالی» در تعاملات اجتماعی می‌انجامد. ماهیت پیوسته و تعاملی این سطوح، ابعاد پیچیده و چندگانه تحول شخصیتی را که در تعالیم خطبه متقین ترسیم شده، آشکار می‌سازد.

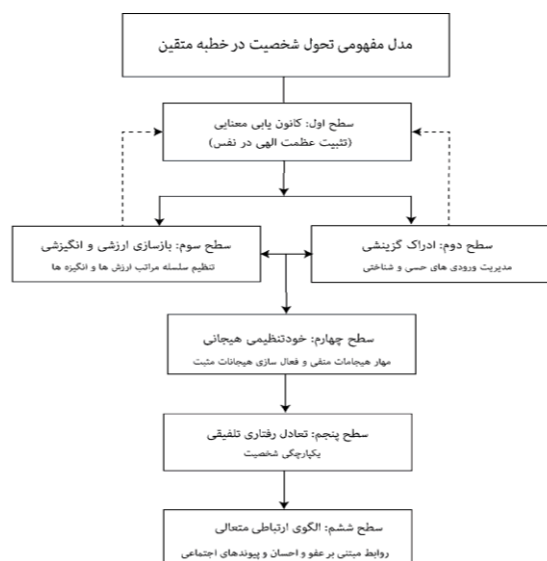
۴-۲. مرحله چهارم: امکان‌سنجی تعمیم یافته‌ها

پس از الغای خصوصیات ظاهری (قالب خطابی، زبان عربی، بافت تاریخی)، اصول شش‌گانه مدل قابلیت تعمیم به حوزه‌های مختلف را دارند. در تعمیم به روان‌شناسی معاصر، مدل مستخرج از خطبه متقین همخوانی چشمگیری با چندین نظریه برجسته دارد: اصل تقدم کانون‌یابی معنایی با نظریه خودتعیین‌گری رایان^۱ و دسی^۲ (۲۰۱۷) در مفهوم «جهت‌گیری هدف» و «نیاز به معنا» همخوانی کامل دارد؛ اصل

1. Ryan

2. Deci

دوگانگی انگیزشی شوق و خوف با نظریه حساسیت به تقویت گری^۱ و تمایز سیستم فعال‌ساز رفتاری (BAS) و سیستم بازداری رفتاری (BIS) مطابقت دارد؛ اصل تلفیق و تعادل پویا با مفهوم «خرد» در نظریه بال‌تس^۲ و اشتودینگر^۳ (۲۰۰۰) که شامل توانایی مدیریت تضادها و تعادل میان قطب‌های متضاد است، و همچنین با مفهوم «انعطاف‌پذیری روان‌شناختی» هیز^۴ و همکاران (۲۰۱۲) در درمان مبتنی بر پذیرش و تعهد (ACT) همخوانی کامل دارد. در تعمیم به سایر فرهنگ‌ها، با جایگزینی «کانون‌یابی معنایی» با ارزش‌های غایی والا (مانند عدالت، عشق، حقیقت) و تطبیق مکانیسم‌های اجرایی (مانند نماز شب با مراقبه یا تمرینات خودتنظیمی در سنت‌های دیگر)، مدل قابلیت اجرا در بافت‌های غیردینی و فرهنگ‌های متنوع را حفظ می‌کند. در تعمیم به مداخلات کاربردی، مدل شش‌سطحی در مشاوره و روان‌درمانی معنوی می‌تواند برای طراحی پروتکل‌های درمانی مبتنی بر تقویت کانون معنایی و خودتنظیمی هیجانی به کار رود؛ در آموزش و پرورش می‌تواند چارچوبی برای طراحی برنامه درسی تربیت شخصیت در مدارس ارائه دهد؛ در مدیریت و رهبری، مؤلفه تعادل رفتاری تلفیقی (تلفیق قاطعیت با نرمی، علم با حلم) الگویی برای تربیت رهبران متعادل و کارآمد فراهم می‌آورد. به این ترتیب، مدل مستخرج از خطبه متقین با الغای خصوصیات ظاهری و حفظ ساختار سلسله‌مراتبی و اصول روان‌شناختی خود، قابلیت تعمیم دارد.

شکل ۱. مدل تحول شخصیت در خطبه متقین

1. Gray
2. Baltes
3. Staudinger
4. Hayes

۳. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف استخراج «مدل تحول شخصیت» بر اساس خطبه متقین نهج البلاغه و با بهره‌گیری از روش «فهم روان‌شناختی متون دینی» (پسندیده، ۱۴۰۰) انجام شد. یافته‌های این پژوهش، فراتر از یک توصیف اخلاقی، الگویی نظام‌مند و چندسطحی از فرایند تحول شخصیت ارائه می‌دهد که نتایج آن به شرح زیر است:

۱. تحلیل خطبه نشان داد که تحول شخصیت در نگاه امیرالمؤمنین (ع)، جریانی خطی نیست، بلکه یک ساختار سلسله‌مراتبی-تعاملی «درون به بیرون» است که در شش سطح اصلی سازماندهی می‌شود: (۱) کانون‌یابی معنایی، (۲) ادراک‌گزینشی، (۳) بازسازی ارزشی-انگیزشی، (۴) خودتنظیمی هیجانی و فراشناختی، (۵) تعادل رفتاری تلفیقی و (۶) الگوی ارتباطی متعالی.

۲. یافته بنیادین پژوهش این است که تحول پایدار شخصیتی الزاماً از «کانون‌یابی معنایی» (عظمت الهی در نفس) آغاز می‌شود. این سطح شرط لازم آغازین و جهت‌دهنده اصلی تحول است؛ سایر سطوح پردازشی و اجرایی در پرتو آن فعال می‌شوند و بدون استقرار این معنای متعالی، هرگونه تغییر در سطوح بیرونی ناپایدار و سطحی خواهد بود. با این حال، پس از فعال‌شدن سطوح دیگر، روابط بازخوردی متقابل برقرار می‌شود که در آن سطوح پایین‌تر نیز بر سطح بنیادین بازخورد تقویت‌کننده دارند.

۳. نتایج نشان داد که ادراک‌گزینشی (مدیریت ورودی‌های حسی) و بازسازی ارزشی-انگیزشی (نظام شوق و خوف)، سطوح واسطه‌ای هستند که تحول معنایی را به سطوح اجرایی پیوند می‌دهند. رابطه این دو مؤلفه دوسویه و تقویت‌کننده است؛ یعنی مدیریت ورودی‌ها، انگیزه‌ها را تثبیت کرده و ارزش‌های جدید، درگاه‌های ادراکی را پالایش می‌کنند.

۴. از یافته‌های متمایز این پژوهش، استخراج «اصل تلفیق و تعادل پویا» از متن خطبه است. شخصیت متقی، شخصیتی تک‌بعدی نیست، بلکه توانایی جمع میان صفات به‌ظاهر متضاد (مانند علم در کنار حلم، قوت در کنار نرمی، و صبر در کنار شکر) را دارد. این «تعادل رفتاری تلفیقی»، نمود عینی ثبات درونی است که از طریق خودتنظیمی هیجانی (به ویژه حزن سازنده و نظارت فراشناختی) حاصل می‌شود.

۵. با «الغای خصوصیات ظاهری» متن، اصول شش‌گانه استخراج‌شده (مانند تقدم معنا، گزینش‌گری ادراکی، دوگانگی شوق و خوف، حزن سازنده، تعادل پویا و تقدم خودتنظیمی بر رفتار اجتماعی) قابلیت انطباق و تعمیم به نظریات معاصر روان‌شناسی (مانند نظریه خودتعیین‌گری دسی و رایان، انعطاف‌پذیری روان‌شناختی هیز و مفهوم خرد بالتس) را دارا هستند.

۶. این مدل نه تنها در تبیین نظری شخصیت سالم کارآمد است، بلکه الگویی بومی و غایت‌مند برای طراحی پروتکل‌های درمانی (در حوزه روان‌درمانی معنوی)، برنامه‌های درسی تربیت شخصیت (در آموزش و پرورش) و نظام‌های مدیریت رهبری (با تکیه بر مؤلفه تعادل رفتاری) ارائه می‌دهد.

۷. پژوهش حاضر، با به‌کارگیری روش فهم روان‌شناختی متون دینی، ظرفیت خطبه متقین را به عنوان منبعی غنی برای صورت‌بندی گزاره‌های وحیانی در قالب مدل‌های نظام‌مند روان‌شناختی آشکار ساخت.

این پژوهش پیشنهاد می‌دهد که برای اثربخشی بیشتر، مطالعات آتی بر «اعتبارسنجی تجربی» مؤلفه‌های این مدل و «طراحی ابزارهای سنجش شخصیت» بر اساس شاخص‌های شش‌گانه استخراج‌شده متمرکز شوند تا امکان مداخلات دقیق‌تر در حوزه‌های تربیتی و درمانی فراهم گردد.

جدول ۱. ارتباط گزاره‌های خطبه متقین با سطوح مدل تحول شخصیت

ردیف	متن خطبه	ترجمه	سطح مدل	تبیین روانشناختی
۱	رَوَى أَنَّ صَاحِباً لِامِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يُقَالُ لَهُ هَمَامٌ، كَانَ رَجُلًا عَابِداً	روایت شده: یاری برای امیرالمؤمنین به نام همام که مردی عابد بود	سطح ۴	عبادت، سلوک عبادی و خودتنظیمی
۲	فَقَالَ لَهُ: يَا امِيرَ الْمُؤْمِنِينَ صِفْ لِي الْمُتَّقِينَ حَتَّى كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَيْهِمْ	به حضرت گفت: اهل تقوا را چنان که گویی می‌بینم برای من وصف کن	سطح ۳	شوق به شناخت و معرفت (انگیزش)
۳	فَتَنَاقَلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ جَوَابِهِ ثُمَّ قَالَ: يَا هَمَامُ: إِنَّ اللَّهَ وَ أَحْسَنَ فِ «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ»	امام درنگ کرد سپس فرمود: ای همام، تقوای الهی پیشه کن و نیکی کن که خدا با اهل تقوا و نیکوکاران است	سطح ۴ و ۵ و ۶	تقوا (خودتنظیمی)، احسان (تعادل و ارتباط)
۴	فَلَمْ يَفْتَحْ هَمَامٌ بِهَذَا الْقَوْلِ حَتَّى عَزَمَ عَلَيْهِ	همام به این سخن قناعت نکرد و حضرت را قسم داد	سطح ۳	اصرار و شوق در طلب معرفت
۵	فَحَمِدَ اللَّهَ وَ أَثْنَى عَلَيْهِ وَ صَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ	پس خدا را سپاس و ثنا گفت و بر پیامبر درود فرستاد	سطح ۴ و ۱	سلوک عبادی + کانون‌یابی معنایی
۶	أَمَّا بَعْدُ	اما بعد (عبارت خطابه)	خارج	عبارت خطابه،
۷	إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى خَلْقُ الْخَلْقِ حِينَ خَلَقَهُمْ غَيِّباً عَنْ طَاعَتِهِمْ، آمِناً مِنْ مَعْصِيَتِهِمْ	خداوند هنگام آفرینش از طاعتشان بی‌نیاز و از معصیتشان ایمن است	خارج	مقدمه هستی‌شناختی (غیرروان‌شناختی)
۸	لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ لَا تَضُرُّهُ مَعْصِيَةُ مَنْ عَصَاهُ، وَ لَا تَنْفَعُهُ طَاعَةُ مَنْ أَطَاعَهُ	زیرا گناه گناهکار به او ضرر نمی‌رساند و طاعت مطیع سود نمی‌بخشد	خارج	ادامه مقدمه کلامی
۹	فَقَسَمَ بَيْنَهُمْ مَعَاشَهُمْ، وَ وَضَعَهُمْ مِنَ الدُّنْيَا مَوَاضِعَهُمْ	پس روزی را در میانشان تقسیم کرد و هر کس را در جایگاه خود در دنیا قرار داد	خارج	غیرروان‌شناختی
۱۰	فَالْمُتَّقُونَ فِيهَا هُمْ أَهْلُ الْفَضَائِلِ	پرهیزکاران در این دنیا اهل فضائلند	همه سطوح	جمله چارچوب‌ساز، اشاره به تمام فضایل
۱۱	مَنْطَلِقُهُمُ الصَّوَابُ	گفتارشان صواب است	سطح ۶	الگوی ارتباطی متعالی (نرمی گفتار)
۱۲	مَلَبَسُهُمُ الْاِقْتِصَادُ	پوشاکشان اقتصادی (میان‌روانه) است	سطح ۵	تعادل رفتاری (میان‌رویی)
۱۳	مَشْيُهُمُ التَّوَاضُعُ	راه رفتنشان متواضعانه است	سطح ۵ و ۶	تواضع (تعادل رفتاری و ارتباطی)

۱۴	غَضُوا أَبْصَارَهُمْ عَمَّا حَرَّمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ	چشم از آنچه خدا حرام کرده پوشیدند	سطح ۲	ادراک گزینشی بصری
۱۵	وَوَقَفُوا أَسْمَاعَهُمْ عَلَى الْعِلْمِ النَّافِعِ لَهُمْ	گوش‌های خود را بر دانش سودمند وقف کردند	سطح ۲	ادراک گزینشی شنیداری
۱۶	نَزَلَتْ أَنْفُسُهُمْ مِنْهُمْ فِي الْبَلَاءِ كَأَنِّي نَزَلْتُ فِي الرَّخَاءِ	نفس‌هایشان در بلا و راحتی یکسان است	سطح ۴ و ۵	ثبات عاطفی + تعادل رفتاری
۱۷	لَوْلَا الْأَجَلُ الَّذِي كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ لَمْ تَسْتَقِرَّ أَرْوَاحُهُمْ فِي أَجْسَادِهِمْ طَرَفَةً عَيْنٍ، شَوْقًا إِلَى الثَّوَابِ، وَ خَوْفًا مِنَ الْعِقَابِ	اگر اجل نبود، جانشان یک چشم به هم زدن هم قرار نمی‌گرفت از شوق ثواب و خوف عقاب	سطح ۳	بازسازی ارزشی-انگیزشی (شوق و خوف)
۱۸	عَظُمَ الْخَالِقُ فِي أَنْفُسِهِمْ فَصَغُرَ مَا دُونَهُ فِي أَعْيُنِهِمْ	خدا در جانشان بزرگ شد، غیر او در چشمشان کوچک گشت	سطح ۱	کانون‌یابی معنایی
۱۹	فَهُمْ وَالْجَنَّةُ كَمَنْ قَدْ رَأَاهَا فَهُمْ فِيهَا مُتَعَمِّونَ، وَ هُمُ وَالنَّارُ كَمَنْ قَدْ رَأَاهَا فَهُمْ فِيهَا مُعَذِّبُونَ	با بهشت چنانند که گویا دیده‌اند، با دوزخ چنانند که گویا دیده‌اند	سطح ۴	حضور ذهنی و خودتنظیمی هیجانی
۲۰	فَلَوْبُهُمْ مَحْزُونَةٌ	دل‌هایشان اندوهگین است	سطح ۴	حزن سازنده (خودتنظیمی هیجانی)
۲۱	شُرُورُهُمْ مَأْمُونَةٌ	مردم از آزارشان در امانند	سطح ۶	ایمنی اجتماعی (الگوی ارتباطی)
۲۲	وَأَجْسَادُهُمْ نَحِيفَةٌ	بدن‌هایشان لاغر است (نشانه ریاضت و سلوک)	سطح ۳ و ۴	پیامد خوف و ریاضت
۲۳	حَاجَاتُهُمْ خَفِيفَةٌ	نیازهایشان سبک است	سطح ۵	قناعت و زهد (تعادل رفتاری)
۲۴	أَنْفُسُهُمْ غَفِيفَةٌ	نفس‌هایشان پاکدامن است	سطح ۴ و ۵	عفت (خودتنظیمی و تعادل)
۲۵	صَبَرُوا أَيَّامًا قَصِيرَةً أَقْبَتَتْهُمْ رَاحَةٌ طَوِيلَةٌ	روزی کوتاه صبر کردند که راحتی طولانی به دنبال آورد	سطح ۵	صبر (تعادل رفتاری)
۲۶	تِجَارَةٌ مُرِيحَةٍ يَسَّرَهَا لَهُمْ رَبُّهُمْ	تجارت سودآوری که پروردگار برایشان مهیا کرد	سطح ۵	پاداش صبر و زهد (تعادل رفتاری)
۲۷	أَرَادَتْهُمْ الدُّنْيَا فَلَمْ يُرِيدُوهَا، وَ أَسَرَّتْهُمْ فَفَقَدُوا أَنْفُسَهُمْ مِنْهَا	دنیا خواستشان اما نخواستند، اسیرشان کرد ولی خود را آزاد کردند	سطح ۱ و ۵	کوچکی دنیا (سطح ۱) + زهد (سطح ۵)
۲۸	أَمَّا اللَّيْلُ فَصَافُونَ أَقْدَامُهُمْ تَالِينَ لِأَجْزَاءِ الْقُرْآنِ يُرْتَلُونَهُ تَرْتِيبًا	شب‌ها به پا ایستاده، اجزای قرآن را شمرده می‌خوانند	سطح ۴	سلوک عبادی (خودتنظیمی)
۲۹	يُحْزِنُونَ بِهِ أَنْفُسَهُمْ، وَ يَسْتَبِيرُونَ بِهِ دَوَاءَ ذَانِهِمْ	خود را با آن محزون می‌کنند و داروی دردشان را از آن برمی‌انگیزند	سطح ۴	حزن و درمان (خودتنظیمی هیجانی)
۳۰	فَإِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَشْوِيقٌ رَكَعُوا إِلَيْهَا طَمَعًا... وَ هَلُّوا أَنَّهَا نَصَبٌ أَغْنَيْتَهُمْ	به آیه تشویق طمع کنند و گویند آن را پیش چشم دارند	سطح ۳ و ۴	شوق (سطح ۳) + حضور ذهنی (سطح ۴)

۳۱	و إِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَخْوِيفٌ أَصْعَوْا إِلَيْهَا مَسَامِعَ قُلُوبِهِمْ، وَ طَلَّوْا أَنَّ زَفِيرَ جَهَنَّمَ وَ شَهيقَهَا فِي أَصُولِ آذَانِهِمْ	به آیه تخویف گوش دل دهند و گویند شیون دوزخ بیخ گوششان است	سطح ۳ و ۴	خوف (سطح ۳) + حضور ذهنی (سطح ۴)
۳۲	فَهُمْ خَائُونَ عَلَى أَوْسَاطِهِمْ، مُفْتَرِشُونَ لِحِبَاهِهِمْ وَ أَكْفِهِمْ وَ رَكِبِهِمْ وَ أَطْرَافِ أَقْدَامِهِمْ، يَطْلُبُونَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى فِي فِكَاكِ رِقَابِهِمْ	در رکوع و سجده آزادی خود را از خدا می‌طلبند	سطح ۴	سلوک عبادی عملی
۳۳	وَأَمَّا النَّهَارُ فَخَلَمَاءُ عُلَمَاءَ، أُتْرَارُ أَتْقِيَاءَ	روزها بردبار و دانا و نیکوکار و پرهیزکارند	سطح ۵ و ۶	حلم و علم (سطح ۵) + ابرار و اتقیا (سطح ۶)
۳۴	قَدْ بَرَّاهُمُ الْخَوْفُ بَرَى الْقِدَاحِ	ترس (از خدا) جسمشان را چون تیر تراشیده لاغر کرده است	سطح ۳ و ۴	خوف (سطح ۳) و پیامد جسمانی (سطح ۴)
۳۵	يَنْظُرُ إِلَيْهِمُ النَّاطِرُ فَيَحْسَبُهُمْ مَرْضَى، وَ مَا بِالْقَوْمِ مِنْ مَرْضٍ	بیننده گمان کند بیمارند در حالی که بیمار نیستند (به دلیل ریاضت و زهد)	سطح ۴ و ۵	ریاضت (سطح ۴) و زهد (سطح ۵)
۳۶	لَا يَرْضَوْنَ مِنْ أَعْمَالِهِمُ الْقَلِيلَ، وَلَا يَسْتَكْبِرُونَ الْكَثِيرَ	به عمل کم خشنود نمی‌شوند و عمل زیاد را زیاد نمی‌شمردند	سطح ۴	خوداتهامی و فراشناخت انتقادی
۳۷	هُمْ لِأَنْفُسِهِمْ مُتْهُمُْونَ	خود را متهم می‌کنند	سطح ۴	خوداتهامی
۳۸	وَ مِنْ أَعْمَالِهِمْ مُشْفِقُونَ	از اعمال خود بیمناکند	سطح ۴	خوف از عدم قبولی
۳۹	إِذَا رَجَعِي أَحَدٌ مِنْهُمْ خَافَ مِمَّا يُقَالُ لَهُ فَيَقُولُ: أَنَا أَعْلَمُ بِنَفْسِي مِنْ غَيْرِي، وَ رَبِّي أَعْلَمُ بِي مِنِّي بِنَفْسِي	چون تمجید شوند بترسند و گویند من به خود از دیگران داناترم...	سطح ۴	پرهیز از غرور و خودارزیابی
۴۰	اللَّهُمَّ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا يَقُولُونَ، وَاجْعَلْنِي أَفْضَلَ مِمَّا يَطَّوْنُ، وَ اغْفِرْ لِي مَا لَا يَعْلَمُونَ	خدایا مرا به آنچه گویند مگیر و بهتر از آنچه پندارند گردان...	سطح ۴	پیشگیری از غرور (خودتنظیمی)
۴۱	فَمِنْ عِلَامَةِ أَخْلَاقِهِمْ أَنَّكَ تَرَى لَهُ قُوَّةَ فِي دِينٍ، وَ حُزْمًا فِي لِبَنِ	نشانه‌اش: نیرومندی در دین با دوراندیشی در نرمی	سطح ۵	تلفیق قوت و نرمی
۴۲	وَ إِيْمَانًا فِي يَقِينٍ	ایمانی همراه با یقین	سطح ۳ و ۵	یقین (انگیزش و تعادل)
۴۳	وَ حِرْصًا فِي عِلْمٍ	حرص در دانش	سطح ۵	تلفیق حرص و علم
۴۴	وَ عِلْمًا فِي حِلْمٍ	علم همراه با بردباری	سطح ۵	تلفیق علم و حلم
۴۵	وَ قَصْدًا فِي غِنَى	میان‌روی در توانگری	سطح ۵	اقتصاد و میان‌روی
۴۶	وَ خُشُوعًا فِي عِبَادَةِ	فروتنی در عبادت	سطح ۴ و ۵	خشوع (خودتنظیمی و تعادل)
۴۷	وَ تَجَمُّلاً فِي فَاقَةِ	آراستگی در تهیدستی	سطح ۵	تعادل در فقر و غنا
۴۸	وَ صَبْرًا فِي شِدَّةٍ	صبر در سختی	سطح ۵	صبر
۴۹	وَ طَلَبًا فِي خِلَالِ	جویایی حلال	سطح ۵ و ۶	رفتار اقتصادی حلال (تعادل و ارتباط)
۵۰	وَ نَشَاطًا فِي هُدَى	نشاط در هدایت	سطح ۳ و ۴	نشاط انگیزشی (سطح ۳) و هیجانی (سطح ۴)

۵۱	وَ تَخْرُجاً عَنْ طَمَعٍ	دوری از طمع	سطح ۵	زهد و قناعت
۵۲	يُعْمَلُ الْأَعْمَالُ الصَّالِحَةُ وَ هُوَ عَلَى وَجَلٍ	اعمال شایسته انجام می‌دهد در حالی که ترسان است	سطح ۳ و ۴	خوف (سطح ۳) و خودتنظیمی (سطح ۴)
۵۳	يُمَسِّي وَ هُمُ الشُّكْرُ، وَ يُصْبِحُ وَ هُمُ الذِّكْرُ	شب در اندیشه شکر، روز در اندیشه ذکر	سطح ۴	سلوک عبادی و خودتنظیمی
۵۴	يَبِيتُ خَدِراً، وَ يُصْبِحُ فَرِحاً: خَدِراً لِمَا خَلَزَ مِنَ الْغَلَّةِ، وَ فَرِحاً بِمَا أَصَابَ مِنَ الْفَضْلِ وَالرَّحْمَةِ	شب با حذر از غفلت، روز با فرح به فضل و رحمت	سطح ۴	تنظیم هیجانی (حذر و فرح)
۵۵	إِنْ اسْتَصْعَبَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فِيمَا تَكْرَهُ لَمْ يُعْطِلْهَا سُؤْلَهَا فِيمَا تُحِبُّ	اگر نفس در آنچه ناخوشایند است سخت گرفت، آنچه را دوست دارد به او ندهد	سطح ۴	تمرین اراده و خودکنترلی
۵۶	فُرَّةٌ عَلَيْهِ فِيمَا لَا يَزُولُ، وَ زَهَادَةٌ فِيمَا لَا يَبْقَى	روشنی چشمش در چیز پایدار، زهدش در چیز فانی	سطح ۱ و ۵	کانون‌یابی معنایی (سطح ۱) + زهد (سطح ۵)
۵۷	يَمَزُجُ الْحِلْمَ بِالْعِلْمِ، وَ الْقَوْلَ بِالْعَمَلِ	حلم را با علم، و گفتار را با عمل می‌آمیزد	سطح ۵	تلفیق فضایل
۵۸	تَرَاهُ قَرِيباً أَمَلُهُ، قَلِيلاً زَلَلُهُ	آرزویش کوتاه، لغزشش اندک	سطح ۵	کوتاهی آرزو و کم‌خطایی
۵۹	خَاصِعاً قَلْبُهُ، قَانِعَةً نَفْسُهُ	دل فروتن، نفس قانع	سطح ۴ و ۵	خشوع (سطح ۴) و قناعت (سطح ۵)
۶۰	مَيِّتَةً شَهْوَتُهُ، مَكْطُوماً غَيْظُهُ	شهوتش مرده، خشمش فروخورده	سطح ۴	خودتنظیمی هیجانی
۶۱	الْخَيْرُ مِنْهُ مَا قُوِلَ، وَالشَّرُّ مِنْهُ مَا قُوِلَ	خیرش مورد امید، شرش در امان	سطح ۶	الگوی ارتباطی متعالی
۶۲	يَغْفُو عَنْ ظَلَمَةٍ	از ستم‌کننده درمی‌گذرد	سطح ۶	عفو و گذشت
۶۳	وَ يُعْطِي مَنْ حَرَمَهُ	به محروم‌کننده عطا می‌کند	سطح ۶	بخشش
۶۴	وَ يَصِلُ مَنْ قَطَعَهُ	با قاطع رابطه پیوند می‌جوید	سطح ۶	پیوند با قاطع
۶۵	بَعِيداً فُحْشَتُهُ	دشنام از او دور است	سطح ۶	پاکیزگی گفتار
۶۶	لَبِناً قَوْلُهُ	گفتارش نرم است	سطح ۶	نرمی گفتار
۶۷	غَائِباً مَنَكْرُهُ، حَاضِراً مَعْرُوفُهُ	زشتی‌اش پنهان، خوبی‌اش آشکار	سطح ۶	پنهان کردن بدی، آشکار کردن خوبی
۶۸	فِي الزَّلَازِلِ وَقُورٌ، وَ فِي الْمَكَارِهِ صَبُورٌ، وَ فِي الرِّجَاءِ شُكُورٌ	در حوادث آرام، در ناخوشی‌ها شکیبای، در خوشی‌ها شاکر	سطح ۵ و ۴	صبر، شکر، وقار (تعادل و خودتنظیمی)
۶۹	لَا يَجِيفُ عَلَى مَنْ يُبْغِضُ، وَ لَا يَأْتُمُ فِيمَنْ يُحِبُّ	بر دشمن ستم نمی‌کند، برای دوست گناه نمی‌کند	سطح ۶	عدالت در دوستی و دشمنی
۷۰	يَعْتَرِفُ بِالْحَقِّ قَبْلَ أَنْ يُشْهَدَ عَلَيْهِ	پیش از گواهی به حق اعتراف می‌کند	سطح ۶	صداقت و انصاف
۷۱	لَا يُصِيبُ مَا اسْتُحْفِظَ	امانت را تباه نمی‌کند	سطح ۶	امانت‌داری
۷۲	وَ لَا يَنْسَى مَا ذُكِّرَ	آنچه را یادآوری شود فراموش نمی‌کند	سطح ۴	توجه و فراشناخت

۷۳	و لَا يُتَابِرُ بِالْأَلْقَابِ	با لقب زشت صدا نمی‌زند	سطح ۶	احترام به دیگران
۷۴	و لَا يُضَارُّ بِالْجَارِ	به همسایه زیان نمی‌زند	سطح ۶	رعایت حقوق همسایه
۷۵	و لَا يَشْمَتُ بِالْمِصَابِ	به بلاهای دیگران شادی نمی‌کند	سطح ۶	عدم شماتت
۷۶	و لَا يَدْخُلُ فِي الْبَاطِلِ، وَ لَا يُخْرِجُ مِنَ الْحَقِّ	وارد باطل نمی‌شود، از حق خارج نمی‌گردد	سطح ۵ و ۶	پایبندی به حق (تعادل و ارتباط)
۷۷	إِنْ صَمَتَ لَمْ يَغْمُهُ صَمْتُهُ، وَ إِنْ صَحِكَ لَمْ يَغْلُ صَوْتُهُ	اگر سکوت کند غمگینش نکند، اگر بخندد صدایش بلند نشود	سطح ۴	خودکنترلی در سکوت و خنده
۷۸	إِنْ بَغَىٰ عَلَيْهِ صَبْرٌ حَتَّىٰ يَكُونَ اللَّهُ هُوَ الَّذِي يَنْتَقِمُ لَهُ	اگر ستم رود صبر کند تا خدا انتقامش بگیرد	سطح ۶	صبر در برابر ستم و واگذاری انتقام به خدا
۷۹	نَفْسُهُ مِنْهُ فِي عَنَاءٍ، وَ النَّاسُ مِنْهُ فِي رَاحَةٍ	خود در رنج، مردم در آسایش	سطح ۴	ریاضت شخصی برای آسایش دیگران
۸۰	أَتَعَبَ نَفْسَهُ لِأَخْرَجِهِ، وَ أَرَّاحَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِهِ	خود را برای آخرت به رنج انداخت، مردم را از خود راحت کرد	سطح ۴ و ۶	خودتنظیمی (سطح ۴) و خدمت به مردم (سطح ۶)
۸۱	بُعْدُهُ عَنْ تَبَاعُدٍ عَنْهُ زُهْدٌ وَ نَزَاهَةٌ، وَ دُنُوُّهُ مِمَّنْ دَنَا مِنْهُ لِيْنٍ وَ رَحْمَةٍ	دوری از دوری‌کننده از روی زهد و پاکی، نزدیکی از روی نرمی و رحمت	سطح ۶	روابط اجتماعی مبتنی بر زهد و رحمت
۸۲	لَيْسَ تَبَاعُدُهُ بِكِبَرٍ وَ عَظَمَةٍ، وَ لَا دُنُوُّهُ بِمَكْرٍ وَ خَدِيعَةٍ	دوری از روی کبر و خودخواهی نیست، نزدیکی از روی مکر و فریب نیست	سطح ۶	خلوص در روابط
۸۳	فَصَبَقَ هَمَامٌ صَعْقَةً كَانَتْ نَفْسُهُ فِيهَا	همام فریاد زد و جان داد	سطح ۴	تأثیرپذیری عاطفی عمیق از کلام حق
۸۴	أَمَّا وَاللَّهِ لَقَدْ كُنْتُ أَخَافُهَا عَلَيْهِ	به خدا قسم از این (مرگ) بر او می‌ترسیدم	سطح ۴	پیش‌بینی تأثیر عمیق موعظه
۸۵	هَكَذَا تَصْنَعُ الْمَوَاعِظُ الْبَالِغَةُ بِأَهْلِهَا	اندرزهای رسا با اهلش چنین می‌کند (تأثیر عمیق می‌گذارد)	سطح ۴	سازوکار تأثیر موعظه بر مستعدان
۸۶	وَيَحْكُ، إِنَّ لِكُلِّ أَجَلٍ وَقْتًا لَا يَغْدُوهُ، وَ سَبَبًا لَا يَتَجَاوَزُهُ	وای بر تو، هر اجلی را وقت معین و سببی است که از آن تجاوز نمی‌کند	خارج	غیرروان‌شناختی (تذکر درباره اجل)
۸۷	فَمَهْلًا، لَا تَغْدُ لِمِثْلِهَا، فَإِنَّمَا نَفَثَ الشَّيْطَانُ عَلَىٰ لِسَانِكَ	بازایست و دیگر اینچنین مگوی که شیطان بر زبانت جاری ساخت	خارج	غیرروان‌شناختی (نهی از سؤال)

منابع

- قرآن کریم.

- احمدپناهی، علی (۱۳۹۸). زیرساخت‌های تحول شخصیت فرزند از چشم‌انداز آموزه‌های اسلامی و روان‌شناسی. پژوهش نامه روانشناسی اسلامی، ۵(۱۰)، ۹۵-۱۱۳.
- پسندیده، عباس (۱۴۰۰). روش فهم روانشناختی متون دینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- جعفری، زهرا، و یارمحمدی واصل، مسیب (۱۳۹۵). رهیافت‌هایی از مهارت‌های زندگی در نهج‌البلاغه. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۴(۱۵)، ۹۹-۱۱۶.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2016.1643>
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۹۲). منهای فقر: برگرفته‌هایی از مجموعه آثار استاد علامه محمدرضا حکیمی (خلاصه: مرتضی کیا). تهران: انتشارات علمی-فرهنگی الحیاء.
- دالوند، آذر (۱۳۹۷). راه کارهای رشد شخصیت از نظر قرآن کریم (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه الزهرا (س)، تهران.
- رسولی، حجت، امیدی پور، ولی (۱۳۹۶). بررسی سبک شناختی خطبه همام. فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه، ۵(۱۷)، ۱-۱۹.
<https://doi.org/10.22084/nahj.2017.1831>
- شجاعی، محمداصادق (۱۳۹۹). نظام تحول روانی از تولد تا مرگ بر پایه منابع اسلامی. مجله مطالعات روانشناختی معاصر، ۱(۲)، ۱۱-۳۶.
- شریف رضی، محمدبن حسین (۱۴۰۷ ه‍.ق). نهج‌البلاغه (تحقیق صبحی صالح). قم: مؤسسه دارالهجرة.
- شهیدی، سید جعفر (مترجم). (۱۳۷۸). نهج‌البلاغه (ترجمه از متن عربی شریف رضی). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- صابری راد، حسین (۱۴۰۲). بررسی تحول شخصیت با نگرش به منابع اسلامی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- طباطبایی، سیدمحمدکاظم (۱۴۰۲). منطق فهم حدیث. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- گروه نویسندگان؛ زیر نظر محمدتقی مصباح یزدی (۱۳۹۱). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. تهران: موسسه فرهنگی مدرسه برهان، انتشارات مدرسه.
- محسنی، محمدکریم (۱۴۰۴). تحلیل عوامل موثر بر تحول شخصیت در منظومه فکری امام خمینی رحمه‌الله علیه (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). مشهد مقدس: جامعه المصطفی العالمیه.
- مختاری، سالومه، والیتی کبابیان، مریم (۱۴۰۴). رشدیافتگی شخصیت در منابع اسلامی بر اساس ارتباط شناسی مفاهیم شناخت و انگیزش در روان‌شناسی. اولین همایش ملی روانشناسی نشاط، فرهنگ و بهزیستی، تهران.
- Allport, G. W. (1937). *Personality: A psychological interpretation*. Holt.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. Holt, Rinehart and Winston.
- Baltes, P. B., & Staudinger, U. M. (2000). Wisdom: A metaheuristic to orchestrate mind and virtue toward excellence. *American Psychologist*, 55(1), 122-136. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.122>
- Beck, A. T. (1976). *Cognitive therapy and the emotional disorders*. International Universities Press.

- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (1992). Four ways five factors are basic. *Personality and Individual Differences*, 13(6), 653–665. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(92\)90236-I](https://doi.org/10.1016/0191-8869(92)90236-I)
- de Charms, R. (1983). *Personal Causation: The Internal Affective Determinants of Behavior* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315825632>
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and society*. W. W. Norton & Company.
- Eysenck, H. J. (1947). *Dimensions of personality*. Routledge & Kegan Paul.
- Frankl, V. E. (1959). *Man's search for meaning*. Beacon Press.
- Gray, J. A. (1987). *The psychology of fear and stress* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Hayes, S. C., Strosahl, K. D., & Wilson, K. G. (2012). *Acceptance and commitment therapy: The process and practice of mindful change* (2nd ed.). Guilford Press.
- McAdams, D. P., & Pals, J. L. (2006). A new Big Five: Fundamental principles for an integrative science of personality. *American Psychologist*, 61(3), 204-217.
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press.